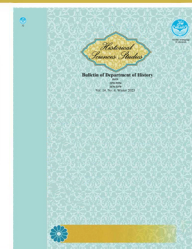

Journal of Historical Sciences Studies (JHSS)

Research Paper

doi 10.22059/JHSS.2023.350759.473605

A Research in the Political Geography of Al-Jalayer based on Mints

Zahra Kamrani^{1,*}, Mirrohollah Mohammadi², Fardin Eyni³

1. Corresponding author, Ph.D student in the field of archaeology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. E-Mail:

Zah.Kamrani@gmail.com

2. Ph.D in archeology, University of Tehran, Tehran, Iran. E-Mail: mirrouhollah@gmail.com

3. Master of Archeology, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran. E-Mail: fardin.eyni@gmail.com

Article Info.

Received: 2022/11/04

Accepted: 2023/02/13

Keywords:

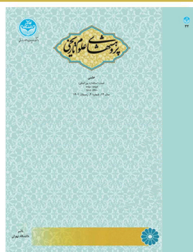
Al-Jalayer, Ilkani, political geography, Numismatics, Mint

Abstract

Al-Jalayer or Ilkanwere one of the great Mongol clans who were able to dominate parts of Iran, Azerbaijan and Iraq during the 8th and 9th centuries of AH. Al-Jalayer has been less studied compared to the wide political influence that gained after the death of Abu Saeed Ilkhani. This research aims to investigate the geographical scope and sphere of political influence of Al-Jalayer by focusing on the numismatic information of this period, especially the mints and matching this information with historical texts. The purpose of this research is to investigate the area of expansion and influence of Al-Jalayer, in this regard, the information extracted from coins, especially mints and their minting date, was compared with the information and events mentioned in the texts. In some examples, there are contradictions between the name and date of the mint with the historical events recorded in that period, in fact, this research aims to answer these contradictions by using the science of numismatics and history. The primary core of this research is the Jalayri coins kept in the collection of Sheikh Safi al-Din Ardabili and the Archaeological Museum of Ardabil province, and in order to complete the information, other reliable numismatic sources were also used. The results show that the Al-Jalayer were able to mint coins in Tabriz first and then spread to Iraq and other parts of Azerbaijan and Eastern Anatolia. Al-Jalayer's dominance over these regions was not consecutive due to his numerous assistances with Al-Shuja'a and Al-Timur. During most of their rule, Al-Jalayer dominated parts of Iraq, Azarbaijan, Iran, Khuzestan, Sharvan and Ghastasbi and penetrated in areas such as Anatolia and Iraq Ajam for a short period of time. One of the most powerful rulers of this tribe was Sheikh Owais, besides Iraq, he was able to dominate the North-West, West and South-West of Iran, Asia Minor and Shirvan. Even in a limited time, he minted coins in the central regions of Iran and the city of Shiraz. After Sheikh Owais, the influence and power of Al-Jalayer had a downward trend, and finally the survivors of this government were limited to the Khuzestan region.

How To Cite: Kamrani, Z; Mohammadi, R; Eyni, F (1401). A research in the political geography of Al-Jalayer based on mints, Journal of Historical Sciences Studies, 14(3): 109-136.

Publisher: University Of Tehran Press.

فصلنامه پژوهش‌های علوم تاریخی

سال ۱۴، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۱. شماره پیاپی ۳۲

مقاله علمی-پژوهشی

پژوهشی در جغرافیای سیاسی آل جلایر با تکیه بر ضرابخانه‌ها (۸۳۶-۷۳۶ ه.ق)

زهرا کامرانی^۱، روح الله محمدی^۲، فردین عینی^۳

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری رشته باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. Zah.Kamrani@gmail.com

۲. دکتری باستان‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران. mirrouhollah@gmail.com

۳. کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. fardin.eyni@gmail.com

چکیده

خاندان ایلکا نوین جلایری، یکی از ایلات بزرگ مغول بودند که در طی قرون ۸ و ۹ هجری قمری توانستند حکومت آل جلایر یا ایلکانی را تشکیل دهند و بر قسمت‌هایی از ایران، آذربایجان و عراق تسلط یابند. آل جلایر در مقایسه با نفوذ سیاسی گسترده‌ایی که پس از مرگ ابوسعید ایلخانی به دست آورد کمتر مورد مطالعه قرار گرفته است. این پژوهش قصد دارد با تمرکز بر اطلاعات سکه‌شناسی این دوره به خصوص ضرابخانه‌ها و تطبیق این اطلاعات با متون تاریخی، محدوده جغرافیایی و حوزه نفوذ سیاسی آل جلایر را بررسی کند. هسته‌ی اولیه‌ی این پژوهش را سکه‌های جلایری نگهداری شده در مجموعه شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی و موزه باستان‌شناسی استان اردبیل تشکیل می‌دهد، همچنین به منظور تکمیل اطلاعات از سایر منابع سکه‌شناسی معتبر نیز استفاده شد. نتایج نشان می‌دهد که جلایریان ابتدا توانستند در تبریز اقدام به ضرب سکه کنند و سپس به عراق و سایر قسمت‌های آذربایجان و شرق آناتولی گسترش یافتند. تسلط آل جلایر بر این مناطق به دلیل کشمکش‌های متعدد با آل شجاع و آل تیمور، متوالی نبود. آل جلایر در بیشتر دوره‌ی حکومت خود بر قسمت‌هایی از عراق، آذربایجان، اران، خوزستان، شروان و گشتاسی تسلط داشته‌اند و در مناطقی مانند ملک روم و عراق عجم برای مدت کوتاهی نفوذ کرده‌اند. از قدرتمندترین حاکمان این قوم، شیخ‌اویس است، وی توانست علاوه بر عراق، بر شمال‌غرب، غرب و جنوب‌غرب ایران، بر آسیای صغیر و شبروان تسلط یابد. حتی در زمان محدودی، اقدام به ضرب سکه در مناطق مرکزی ایران و شهر شیراز کرد. پس از شیخ اویس، نفوذ و قدرت آل جلایر روند نزولی داشت که در نهایت بازماندگان این حکومت به منطقه خوزستان محدود شدند.

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۴

واژه‌های کلیدی:

آل جلایر، ایلکانی، جغرافیای سیاسی، سکه‌شناسی، ضرابخانه

استناد به این مقاله: کامرانی، زهرا؛ محمدی، روح الله؛ عینی، فردین (۱۴۰۱). پژوهشی در جغرافیای سیاسی آل جلایر با تکیه بر ضرابخانه‌ها (۸۳۶-۷۳۶ ه.ق). فصلنامه پژوهش‌های علوم تاریخی، ۱۴ (۳): ۱۰۹-۱۳۵.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

مقدمه

نگارندگان در جریان مستندنگاری سکه‌های مجموعه شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی و موزه باستان‌شناسی استان اردبیل، با سکه‌های آل‌جلایر مواجه شدند که پیش زمینه‌ای برای شروع پژوهش حاضر شد (کامرانی و دیگران، ۱۳۹۶). در این مجموعه ۳۲۹ سکه جلایری نگهداری می‌شود که در راستای اهداف این پژوهش اطلاعات سکه‌ها ثبت و تحلیل شد، همچنین از سکه‌های سایر موزه‌ها، کتب و سایت‌های معتبر نیز در جهت تکمیل اطلاعات استفاده شده است. سکه‌های مورد بررسی قرار گرفته در طی این پژوهش شامل مجموعه سکه‌های مستندنگاری شده در بقعه شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی و موزه‌ی باستان‌شناسی استان اردبیل (کامرانی و دیگران، ۱۳۹۶)، سکه‌های نگهداری شده در موزه بانک سپه (مجموعه سکه‌های موزه سپه)، موزه ملک (مجموعه آثار موزه و کتابخانه ملی ملک)، موزه ملی (مجموعه‌ی مهر و سکه موزه ملی) است. علاوه بر این، نمونه‌های ذکر شده در کتب (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۰؛ ترابی طباطبایی، ۲۵۳۵؛ وهرام، ۱۳۴۹؛ بیانی، ۱۳۴۵؛ شریعت‌زاده، ۱۳۹۳؛ شاهد، ۱۳۸۹؛ Stephen album, 2011; Rabino, 1950; Markov, 1897) و سایت‌های سکه (sixbid-coin- archive.com; zeno.ru) نیز در جهت تکمیل اطلاعات بررسی شدند. هدف این پژوهش بررسی حوزه گسترش و نفوذ آل‌جلایر است، در این راستا اطلاعات مستخرج از سکه‌ها به خصوص ضرابخانه‌ها و تاریخ ضرب آنها با اطلاعات و وقایع ذکر شده در متون تطبیق داده شد. در برخی نمونه‌ها تناقضاتی میان نام و تاریخ ضرابخانه با وقایع تاریخی ثبت شده در آن دوره وجود دارد، در واقع این پژوهش در صدد پاسخگویی به این تناقضات با بهره‌گیری از علم سکه‌شناسی و تاریخ است.

کلیاتی از تاریخ سیاسی آل‌جلایر

پس از مرگ ابوسعید ایلخانی، امرا در گوشه و کنار کشور علم استقلال برافراشتند؛ آل مظفر بر اصفهان، فارس، یزد و کرمان، آل‌اینجو در فارس، سرداران در سبزواری، آل‌کرت در هرات، طغاتی‌مورخان در خراسان و گرگان، آل‌چوپان در آذربایجان و شمال ارس، آل‌جلایر در آذربایجان و عراق عرب. خواجه رشیدالدین، آل‌جلایر را از اقوام مغول می‌داند و در توصیف ایشان می‌نویسد: این اقوام در قدیم الایام بسیار بوده‌اند و هر شعبه‌ای از ایشان امیری و پیشوایی داشته و در عهد چنگیزخان و این زمان نیز امرای بسیار از ایشان در توران و ایران بوده‌اند و هستند (رشیدالدین فضل‌الله ج ۱، ۱۳۷۳: ۶۵-۶۶). امرای آل‌جلایر از نسل ایلکان پسر جوچی ترمله از نزدیکان چنگیزخان بودند، به همین دلیل به آنها ایلکانی نیز می‌گفتند (رشیدالدین فضل‌الله ج ۱، ۱۳۷۳: ۶۷). سیر ترقی ایلکانیان در دربار ایلخانان و حضور ایشان در کانون قدرت با فراز و فرودهایی همراه بود و اقتدار و نفوذ دودمان ایلکانی به فرمانروای

ایلخانی و وابستگان وی بستگی داشت. پس از مرگ هلاکوخان، ایلکای همچنان قدرت و نفوذ خود را در حکومت مغولان و در دوران آباقاخان حفظ کرد (همان: ۱۰۵۹). پسران ایلکای (از مهمترین آنها آق بوقا)، نیز توانستند نقش مهمی در حکومت ایلخانیان داشته باشند و با ازدواج‌های سیاسی با خاندان حکام مغول، روابط نزدیک خود با ایلخانیان را حفظ کنند (همان: ۱۱۵۳). آقبوقا توانست به منصب امیرالامرای در دربار ایلخان نایل شود. امیرحسین، پسر آقبوقا، در دوران حکمرانی غازان‌خان، اولجایتو و ابوسعید خدمت کرد و در دوران ابوسعید حاکم خراسان بود و در همان جا دار فانی را وداع گفت (خواند میر ج ۳، ۱۳۸۰: ۲۰۷). شیخ حسن بزرگ، پسر امیرحسین، از نزدیکان ابوسعید ایلخانی بود که در زمان وی حکومت روم به وی تفویض شد (همان: ۲۱۵). پس از مرگ ابوسعید ایلخانی قدرت مرکزی از هم پاشید و مدعیان بسیاری در نواحی مختلف سربر آوردند و شیخ حسن ایلکائی با شکست دادن دشمنان خود، مملکت عراق و آذربایجان را مسلم (همان: ۲۲۷) و در سال ۷۳۶ هجری قمری وارد تبریز شد (حافظ ابرو ج ۱، ۱۳۸۰: ۶۰) و اقدام به ضرب سکه کرد. شیخ حسن در ۷۵۷ ه.ق دارفانی را در بغداد وداع گفت و پسرش سلطان اویس به جای او نشست (همان: ۲۹۰). در دوره‌ی شیخ اویس، قلمرو حکومت و قدرت آل جلایر به نهایت خود رسید و توانست مناطقی از آذربایجان، شمال غرب ایران، عراق و برای مدت محدودی قسمت‌هایی از مراکز مرکزی ایران را به تصرف خود درآورد. شیخ اویس کنترل آذربایجان را به دست گرفت که اولین گام برای تحکیم حکومت جلایری بر سرزمین‌های غربی ایلخانان بود. علاوه بر این، مبانی ایدئولوژیک سلطنت جلایری در زمان سلطنت شیخ اویس پایه‌گذاری شد. در این دوره خادمان و حامیان شیخ اویس، تصویر رسمی از سلسله جلایریان به عنوان جانشینان بر حق ایلخانیان ایجاد کردند (Wing, 2016, 129). شیخ اویس در تبریز و در سال ۷۷۶ ه.ق فوت کرد (حافظ ابرو ج ۱، ۱۳۸۰: ۴۸۹). بنابر وصیت شیخ اویس، حسین پسر کوچک وی، امور حکومت را در دست گرفت (همان). خان حسین جنگ‌های بسیاری به خصوص با آل مظفر در جهت حفظ قلمرو خود داشت. از مهمترین جنگ‌های دوره‌ی وی، لشگرکشی شاه شجاع به آذربایجان و تسلط بر متصرفات آل جلایر در سال ۷۷۷ ه.ق است. خان حسین به دست برادرش، احمد کشته شد و احمد به پادشاهی رسید. احمد در اوایل حکومت خود درگیر جنگ با عادل آقا و پس از آن تیمور و قراقویونلوها بود و بیشتر قلمرو آل جلایر را از دست داد. سرانجام در تبریز به دست قراقیوسف قراقویونلو در سال ۸۱۳ ه.ق کشته شد. با مرگ سلطان احمد، سلطان ولد، برادرزاده وی در بغداد به تخت نشست، اما در جنگ با قراقویونلوها در ۸۱۴ ه.ق کشته شد. پسر سلطان ولد به اسم سلطان اویس ثانی (۸۱۸-۸۲۴ ه.ق)، خوزستان، بصره و واسط را تسخیر کرد و در سال ۸۲۴ ه.ق وارد بغداد شد، اما در همان سال به دست یکی از عمال برادر خویش به قتل رسید (اقبال، ۱۳۷۶: ۴۶۴). پس از سلطان اویس دوم، سلطان محمود (۸۲۸-۸۲۴ ه.ق) و سلطان حسین دوم (۸۲۸-۸۳۶ ه.ق) توانستند در شوشتر حکومت خود را حفظ کنند.

اما در ۸۳۶ ه.ق با کشته شدن سلطان حسین دوم در جنگ با قراقویونلوها، حکومت آل جلایر به پایان خود رسید.

پیشینه سکه‌شناسی آل جلایر

متأسفانه سکه‌شناسی آل جلایر از دایره‌ی توجه محققان محجور مانده و پژوهش‌های اندکی در این حوزه انجام شده است، از پژوهش‌های صورت گرفته در مورد سکه‌های آل جلایر با محوریت ضربخانه‌ها می‌توان به مقاله‌ای از رابینو (Rabino, 1950)، فهرست سکه‌های جلایری از مارکو (Markov, 1897)، آلبوم استفن (Stephen album, 2011)، ضربخانه‌های دوره اسلامی از زامبارو (Zambaur, 1968)، و کتاب دارالضرب‌های ایران در دوره اسلامی (عقیلی، ۱۳۷۷) اشاره کرد.

مروری کلی بر سکه‌های آل جلایر

سکه‌های آل جلایر از طلا، نقره و مس هستند و سکه‌های نقره‌ای بیشترین فراوانی را نشان می‌دهد. سکه‌های مسی بسیار محدود بوده و در این پژوهش تنها یک سکه مسی شناسایی شد که در موزه ملی ملک نگهداری می‌شود و متعلق به شیخ اویس است، اما از لحاظ تاریخ ضرب شده بر روی سکه (۷۲۳) با دوران حکمرانی شیخ اویس (۷۷۶-۷۵۷ ه.ق) تطابق ندارد (تصویر ۲)، از این رو اصالت سکه مورد تردید است. خط مورد استفاده بر روی سکه‌های جلایری کوفی و نسخ است. در برخی نمونه‌ها بر روی سکه‌های شیخ حسن بزرگ و شیخ اویس، متن روی سکه به خط کوفی و کلماتی مانند نام پادشاه به خط ایغوری نوشته شده است (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۰؛ موزه ملک، شماره اموال: 5000.06.00652 (تصویر ۳). در حالت کلی، بر روی سکه‌های آل جلایر نام و القاب پادشاه و در پشت آن عبارت شهادتین و نام‌های خلفای راشدین دیده می‌شود و توسط دوایر و یا شکل‌های چندپر که کتیبه‌ها را در بر گرفته‌اند، تزیین می‌شوند. در برخی نمونه‌ها، در پشت سکه نام ۱۲ امام به ترتیب ذکر شده است (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۱۴). از لحاظ وزنی سکه‌های آل جلایر، مقادیر متنوعی را نشان می‌دهند، البته اظهار نظر دقیق در مورد وزن و تقسیم‌بندی عیاری سکه‌ها نیازمند پژوهش کاملی است. در برخی نمونه‌ها با توجه به ضربخانه، شباهت‌هایی در وزن سکه‌ها مشاهده می‌شود؛ مثلاً سکه‌های شیخ حسن ضرب تبریز در حدود ۱-۱/۵ گرم و ضرب شهرهای شروان ۴-۴/۵ است. اما سکه‌های طلایی شیخ حسن که همگی ضرب بغداد می‌باشند، متغیر وزنی را از ۴/۲۵-۷/۵۰ گرم را نشان می‌دهند. رابینو در طی مقاله‌ای، معیارهایی را برای وزن سکه‌های آل جلایر ارائه داده است، که براساس ضربخانه‌ها بوده، اما نیازمند بررسی دقیق‌تری است (Rabino, 1950).

شیخ حسن بزرگ اولین حکمران جلایری، بر روی سکه‌های خود از عبارات "السلطان العادل شیخ حسن خلد ملکه"، "السلطان العادل" و یا "شیخ حسن" استفاده می‌کرد که به خط ایغوری نوشته می‌شد. این عبارات در میان دوایر و اشکال ایجاد شده به کمک نیم دایره‌های متصل، نوشته شده‌اند. در حاشیه‌ی سکه‌های شیخ حسن نیز سال و محل ضرب حک شده است (تصویر ۴). در پشت سکه نیز مانند سکه‌های سایر سلاطین جلایری عبارت شهادتین و در حواشی نام خلفای راشدین دیده می‌شود، این کتیبه در میان سکه‌های تمام حکمرانان جلایری رایج است. در روی سکه‌های شیخ اویس این عبارات دیده می‌شود: "السلطان الاعظم شیخ اویس بهادر خان خلد ملکه" یا "الواثق بملک الدیار شیخ اویس بهادر خان خلد الله ملکه". (تصویر ۵). تزیینات سکه‌های خان حسین بیشتر از سایر سلاطین است. رایج‌ترین شکل سکه‌های خان حسین، شکلی شبیه به گل پنج پر است که به پنج بخش در اطراف و یک بخش در میان تقسیم شده است. بر روی بخش‌های اطراف به ترتیب این عبارات به چشم می‌خورد؛ "السلطان"، "الاعظم"، "جلال‌الدین"، "خان حسین"، "فی‌دوله". و بخش میانی در داخل یک دایره عبارت "خلدملکه" نوشته شده است. فواصل میانی این بخش‌ها از یکدیگر برای نوشتن سال ضرب سکه به صورت حروف و به تاریخ هجری قمری اختصاص داده شده است. میانگین وزنی سکه‌های خان حسین از ۱/۴۰ - ۲/۲۰ گرم متغیر است (تصویر ۶). سلطان احمد از عبارات "السلطان الاعظم سلطان احمد بهادر خان خلد الله ملکه"، "السلطان العادل سلطان احمد بهادر خان خلد الله ملکه"، "السلطان الاعظم سلطان احمد خان بهادر خان الله ملکه"، "خلیفه الزمان سلطان احمد بهادر خان خلد الله ملکه (ایده؟)"، "مغیث امیر المومنین الدین الله احمد اعز الله انصاره" استفاده کرده است (تصویر ۷). سلطان ولد بر روی سکه‌های خود عبارت "السلطان العادل ولد خلد ملکه" را ضرب کرده است. سلطان محمود، از آخرین حکمرانان جلایری، از عبارت "السلطان اعظم سلطان محمود خلد الله" در روی سکه‌های خود استفاده کرده است (تصویر ۸). متأسفانه در این پژوهش سکه‌ایی از سلطان اویس دوم و سلطان حسین دوم به دست نیامد.

ضرابخانه‌های آل جلایر

با توجه به سکه‌های مورد مطالعه قرار گرفته در طی این پژوهش، ضرابخانه‌های آل جلایر براساس حوزه‌های جغرافیایی تقسیم‌بندی شد. در این تقسیم‌بندی از کتاب نزه القلوب حمدالله مستوفی (۱۳۳۶) الهام گرفته شده است. به دلیل آنکه ممکن است ضرابخانه‌ایی به دلیل عدم دسترسی به نمونه سکه آن، مورد توجه قرار نگرفته باشد، در نتیجه‌گیری نهایی حوزه‌های جغرافیایی مدنظر قرار خواهند گرفت، نه لزوماً شهر و کوره‌ایی خاص.

۱. عراق عرب

۱-۱. بغداد

شهر بغداد در دوره‌ی تمام پادشاهان آل‌جلایر (در مورد سلطان اویس دوم و سلطان حسین دوم، به دلیل به دست نیامدن سکه در طی این پژوهش، اطلاعی نداریم) به عنوان ضربخانه‌ای فعال مورد توجه بوده است (جدول ۱). این شهر بر روی برخی از سکه‌ها با عنوان "مدینه السلام بغداد" یاد شده است. همچنین تمام سکه‌های طلایی مورد مطالعه قرار گرفته در طی این پژوهش به جز سکه‌ایی که در موزه بانک سپه نگهداری می‌شود (تصویر ۱)، و سکه‌ایی از سایت زنو (zeno.ru)، ضرب بغداد است. بنابر متون، شیخ‌حسن در ابتدا در تبریز در ۷۳۶ ه.ق اقدام به ضرب سکه کرد، اما نتوانست در مقابل آل‌چوپان مقابله کند و در ۷۳۹ ه.ق چون از تصرف مجدد تبریز مایوس شد، به بغداد رفت و بر ولایات عراق عرب، خوزستان و دیاربکر تسلط یافت (حافظ ابرو ج ۱، ۱۳۸۰: ۷۷) و تا پایان عمر وی بغداد و مناطق مجاور آن، مقر اصلی وی شمرده می‌شد. شیخ‌حسن در طی جنگ‌های متعدد با آل‌چوپان که منجر به از دست دادن آذربایجان می‌شد، به بغداد عقب نشینی می‌کرد و بغداد تنها بخش از قلمرو شیخ حسن بود که توانست در تمام دوره‌ی حکومت خود آن را به طور کامل حفظ کند. پس از مرگ شیخ حسن، شیخ اویس حکومت خود را در بغداد آغاز کرد (خواندمیر ج ۳، ۱۳۸۰: ۲۳۹). بغداد به عنوان پایتخت آل‌جلایر در عراق عرب، در دوران خان‌حسین نیز همچنان موقعیت خود را حفظ کرد، اما اختلافات میان خان‌حسین و برادرش، شیخ علی باعث شد برای حفظ ثبات بغداد، خان‌حسین به همراه عادل آقا در سال ۷۸۱ ه.ق به بغداد لشگرکشی کند، اما شیخ‌علی به شوشتر فرار کرد و شهر به تصرف خان‌حسین درآمد (حافظ ابرو، ۱۳۵۰: ۲۵۹-۲۶۱). تیمور در ۷۹۵ ه.ق به سمت بغداد لشگرکشی کرد و سلطان احمد شهر را ترک و به سمت حله گریخت (شرف‌الدین علی یزدی، ۱۳۶۳: ۴۵۱-۴۵۲)، اما سلطان احمد که به مصر پناهنده شده بود، توانست در ۷۹۶ ه.ق دوباره به بغداد حمله کند (خواندمیر ج ۳، ۱۳۸۰: ۴۶۲). تسلط وی بر بغداد مدت طولانی دوام نیاورد و پیوسته گرفتار مناقشات بود. در سال ۸۰۳ ه.ق، تیمور عازم بغداد شد و سلطان احمد مجدداً به سوی حله حرکت کرد. سلطان احمد بارها بر سر بغداد با قرایوسف جنگ کرد و سرانجام پس از خروج حاکم تیموری از شهر توانست بغداد را به تصرف خود درآورد (شرف‌الدین علی یزدی ج ۲، ۱۳۶۳: ۲۵۹). در دوران حکومت سلطان احمد، قلمرو آل‌جلایر تنها به مناطق عراق عرب با مرکزیت بغداد محدود شد. پس از سلطان احمد، سلطان ولد نیز تنها توانست به مدت محدودی بر بغداد حکومت داشته و در آن اقدام به ضرب سکه کند (ترابی-طباطبایی، ۱۳۵۰). از آثار معماری جالب باقی مانده از آل‌جلایر در بغداد، مدرسه و مسجدی است که خواجه مرجان یکی از سرداران اویس در زمان حسن بزرگ شروع به ساخت آن کرد و در زمان شیخ‌اویس در ۷۵۸ ه.ق به پایان رسانید. این مدرسه متعلق به شیعیان و حنفیان بود. از این بنا تنها دروازه مدرسه

— یا بعدها مسجد— باقی مانده است (دوری، ۱۳۷۵). مکتب نگارگری بغداد در دوره‌ی آل جلایر تمامی تجاربی را که پیشتر مکتب تبریز ایلخانیان و مکتب بغداد سده‌ی ششم هجری به دست آورده بودند، به ارث برد و با بهره‌گیری از این تجارب نگارگری به نوآوری‌ها و دستاوردهای درخوری دست یافت (آژند، ۱۳۸۲).

۱-۲. حله

در طی این پژوهش سکه‌هایی ضرب حله از شیخ حسن بزرگ، شیخ‌اویس، خان حسین و سلطان احمد به دست آمد (جدول ۱). حله از شهرهای مهم دوره آل جلایر است. سلطان احمد پس از هر بار تصرف بغداد توسط تیمور در حله ساکن می‌شد و این شهر به دلیل تهاجم سالهای ۷۹۵، ۸۰۳ و ۸۰۴ قمری سپاه تیمور، صدمه‌های بسیاری دید.

۱-۳. بصره

سکه‌هایی ضرب بصره، از شیخ حسن به سال ۷۵۵ ه.ق و ۷۴۶ ه.ق (تصویر ۹)، شیخ‌اویس (کامرانی و دیگران، ۱۳۹۶) (تصویر ۱۰) و سلطان محمود در دست داریم. راینو از ضرابخانه‌ی بصره در دوران خان حسین نیز نام برده است (Rabino, 1950).

۱-۴. واسط

سکه‌هایی به ضرب واسط از شیخ حسن و شیخ‌اویس و سلطان احمد موجود است (جدول ۱).

۲. دیاربکر

۲-۱. اربل

سکه‌هایی ضرب اربل از شیخ‌اویس، خان حسین و سلطان احمد در طی این پژوهش به دست آمد (جدول ۱). با توجه به نوشته‌های حافظ ابرو (ج ۱، ۱۳۸۰: ۷۷)، شیخ حسن توانست در سال ۷۳۹ ه.ق، همزمان با تسخیر بغداد، دیاربکر و خوزستان را نیز به تصرف درآورد. سمرقندی نیز از تصرف اربل توسط شیخ‌اویس در ۷۵۷ ه.ق خبر می‌دهد (۱۳۷۲: ۳۱۲).

۲-۲. عمادیه

سکه‌ایی ضرب عمادیه از سلطان احمد ثبت شده است (بیانی، ۱۳۴۵: ۲۳۸-۲۶۲). عمادیه شهری است در شمال موصل، نزدیکی سرچشمه‌ی رود زاب که نام قبلی آن آشپ بود. بعضی بنای آن را به عمادالدوله دیلمی و یاقوت به عمادالدین زنگی نسبت داده و می‌گویند آن را به سال ۵۷۳ ه.ق بنا نهاد (عقیلی، ۱۳۷۷: ۲۶۶).

۲-۳. موصل

از سلطان احمد سکه‌ای ضرب موصل ثبت شده است (جدول ۱).

۳. آذربایجان

۳-۱. تبریز

بیشترین تمرکز ضرابخانه‌های آل‌جلایر در شهرهای آذربایجان بوده و مهمترین نمونه‌ی آن‌ها شهر تبریز است. این شهر از مهمترین شهرهای آل‌جلایر و پایتخت ایشان بود. شیخ‌حسن، شیخ‌اویس، خان‌حسین و سلطان‌احمد در این شهر اقدام به ضرب سکه کردند (جدول ۱). شیخ‌حسن توانست تبریز را در جنگی که میان وی و موسی خان و امیرعلی جانشین ایلخانان مغول در آذربایجان و عراق عرب رخ داد، متصرف شود (خواندمیر ج ۳، ۱۳۸۰: ۲۲۵). تبریز نخستین مکان شروع حکومت آل‌جلایر بود. شیخ‌حسن در سال نخست شروع حکم رانی خود (۷۳۶ ه.ق)، در این شهر اقدام به ضرب سکه کرد. به علت بروز اختلاف و جنگ بین شیخ‌حسن آل‌جلایر و شیخ‌حسن پسر تیمور تاش و نوه‌ی امیر چوپان، در ۷۳۸ ه.ق آذربایجان از دست شیخ‌حسن خارج و مجبور به عقب نشینی به سلطانیه و قزوین گشت (خواندمیر ج ۳، ۱۳۸۰: ۲۲۸؛ حافظ ابرو ج ۱، ۱۳۸۰: ۷۱). شیخ‌حسن برای باز پس‌گیری آذربایجان در سال‌های ۷۴۰ (خواندمیر ج ۳، ۱۳۸۰: ۲۲۹) و ۷۴۱ (همان: ۲۳۰) با شیخ‌حسن چوپانی درگیر شد، ولی موفقیت آمیز نبود. تبریز تا زمان شیخ‌اویس و بازپس‌گیری دوباره‌ی آن در دست چوپانیان باقی ماند. شیخ‌حسن بن تیمور تاش ممالک آذربایجان، اران، موغان و عراق عجم را تسخیر کرد (حافظ ابرو ج ۱، ۱۳۸۰: ۱۴). با این وجود سکه‌های با ضرب تبریز به تاریخ پس از ۷۴۰ ه.ق در دسترس است (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۰۸ و ۱۱۱)، در مقابل منابع از هجوم‌های متعدد شیخ‌حسن به آذربایجان و امرای آل‌چوپان و عقب‌نشینی‌های وی تا حدود بغداد خبر می‌دهند (خواندمیر ج ۳، ۱۳۸۰: ۲۲۹-۲۳۰). بنابراین ضرب سکه توسط شیخ‌حسن در تبریز در دوران تسلط چوپانیان بر این شهر، مورد تردید و سوال است، مگر آنکه در نظر بگیریم با توجه به اهمیت سیاسی و استراتژیکی این شهر شیخ‌حسن با ضرب سکه در خارج از تبریز و به اسم این شهر در پی تبلیغات سیاسی بوده است. شیخ‌حسن علی‌رغم جنگ‌ها و تلاش‌های بسیار نتوانست تبریز را دوباره متصرف شود، اما پسر و جانشین وی شیخ‌اویس به تبریز لشگرکشی کرد و در ۷۵۹ وارد این شهر شد، اما بر اثر مقابله مخالفان به بغداد بازگشت و در ۷۶۰ این شهر را به تصرف خود درآورد (خواندمیر ج ۳، ۱۳۸۰: ۲۳۹). در زمان اقامت شیخ‌اویس، شهر از آبادی و رونق بسیاری برخوردار بوده و اقدام به ساخت بنایی موسوم به دولت‌خانه کرد که کلاویخو در سفرنامه‌اش در ۸۰۴ ه.ق از آن یاد می‌کند (کلاویخو، ۱۳۴۴: ۱۶۳). شیخ‌اویس در تبریز دار فانی را وداع گفت و در گورستان شادی‌آباد مشایخ دفن شد. خان‌حسین پس از مرگ پدرش شیخ‌اویس، در تبریز بر تخت نشست، اما شاه شجاع پس از شنیدن خبر مرگ شیخ‌اویس به تبریز لشگر کشید و خان‌حسین به بغداد پناه برد. شاه شجاع پس از چند ماه به دلیل مشکلات ایجاد شده در شیراز به آنجا برگشت و خان‌حسین توانست در ۷۷۸ ه.ق به تبریز بازگردد (خواندمیر ج ۳، ۱۳۸۰: ۲۴۳). در دوره‌ی خان‌حسین، به شهرهای

شمال غرب و آذربایجان در متون (خواندمیر، ۱۳۸۰ و حافظ ابرو، ۱۳۵۰)، بیشتر در رابطه با جنگ و درگیری‌های آل جلایر و آل مظفر اشاره شده است. در دوران سلطان احمد بر اثر حمله‌ی تیمور تبریز و آذربایجان دچار بی‌ثباتی شد و با اینکه احمد توانست در اوایل حکومت خود، مخالفان را شکست دهد و وارد تبریز شود (خواندمیر ج ۳، ۱۳۸۰: ۲۴۷)، اما نتوانست مدت زیادی در آن دوام بیاورد. فرمانده تیمور در سال ۷۸۸ ه.ق توانست تبریز را به تصرف خود درآورد و سلطان احمد شکست خورد و به بغداد رفت (حافظ ابرو، ۱۳۵۰: ۲۸۶). از آن زمان تا سال ۸۰۹ ه.ق سلطان احمد نتوانست به آذربایجان برسد، در این سال مدت کوتاهی توانست تبریز را تسخیر کند (شرف‌الدین علی یزدی، ۱۳۶۳: ۳۱) اما به ناچار دوباره به بغداد بازگشت.

۳-۲. اردبیل

سکه‌هایی با ضرب اردبیل از شیخ حسن و شیخ‌اویس در دست است (جدول ۱). این شهر با توجه به وجود خاندان شیخ‌صفی، در این دوره اعتبار و نفوذی دو چندان یافته بود. در اردبیل، آغاز حکمرانی شیخ حسن تقریباً مقارن با مرگ شیخ‌صفی‌الدین اسحاق (متولی ۷۳۵ ه.ق) و جانشینی صدرالدین موسی پسر شیخ‌صفی بود. بنابه گفته‌ی صفوه‌الصفاء، امیرحسین پدر شیخ حسن وی را نزد شیخ‌صفی‌الدین فرستاد و از او خواست تا فرزندش را «قبول» کند (ابن بزاز اردبیلی، ۱۳۷۳: ۳۴۸). سکه‌ای از شیخ حسن ضرب اردبیل به سال ۷۴۷ ه.ق (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۰۹) به دست آمده است. اردبیل در دوران احمد نیز به دلیل آنکه وی در دوران حکمرانی سلطان‌اویس و خان‌حسین، حکمران اردبیل و مناطق اطراف بود، حائز اهمیت بوده و سلطان‌احمد برای مقابله با خان‌حسین، اقدام به جمع‌آوری نیرو از اردبیل و موغان کرد (حافظ ابرو، ۱۳۵۰: ۲۶۷).

۳-۳. مراغه

این شهر پس از ایلخانان مغول و در زمان جلایریان همچنان اعتبار خود را حفظ کرد. در سال ۷۳۷ ه.ق شیخ‌حسن جلایری در نزدیکی مراغه قشون طغایمور را شکست داد. در سال ۷۸۵ ه.ق بین سلطان‌احمد جلایری با مدعیانش از جمله عادل‌آقا، در نزدیکی مراغه جنگی در گرفت و در این جنگ سلطان احمد غالب شد و عادل‌آقا به سلطانیه بازگشت. در ۷۳۹ ه.ق (برابر با دوره‌ی حکمرانی شیخ حسن)، نبردی بین آل جلایر و چوپانیان در نزدیکی مراغه رخ داد که منجر به شکست آل جلایر و عقب‌نشینی آنها به عراق عرب شد، اما پس از مدتی توانستند به آذربایجان بازگردند. در ۷۹۵ ه.ق مراغه به تصرف سپاه تیمور درآمد و تخریب شد (مروارید، ۱۳۷۲: ۷۳۹-۷۴۱). پس از تاریخ ۷۹۵ ه.ق که برابر با دوران حکمرانی سلطان احمد آل جلایر است، مراغه تحت تسلط تیموریان بود. سکه‌های با ضرب مراغه، از شیخ‌حسن، شیخ‌اویس، خان‌حسین و سلطان‌احمد به دست آمده است (جدول ۱). سکه‌ی شیخ حسن، ضرب مراغه با تاریخ ۸۵۵ قرائت شده است (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۰، ۱۱۲). تاریخ سکه‌ی

مذکور با تاریخ حکمرانی شیخ حسن (۷۳۶-۷۵۷) تطابق ندارد. سکه‌ی سلطان احمد نیز با تاریخ قرائت شده ۸۰۰ (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۲۱) است که با توجه به مستندات ارائه شده، در این تاریخ مراغه تحت تسلط تیموریان بوده است.

۳-۴. قطان؟

در مورد مکان دقیق این نام اطلاع دقیقی به دست نیامد. سکه‌های با ضرب قطان از شیخ‌اویس و خان حسین به دست آمده است (کامرانی و دیگران، ۱۳۹۶) (جدول ۱). امروزه روستایی کوچک به همین نام در اطراف مراغه وجود دارد. انتساب دقیق، مورد شک و تردید است. نام چنین ضرابخانه‌ای در کتاب دارالضرب‌های اسلامی نیز وجود ندارد (عقیلی، ۱۳۷۷).

۳-۵. خوی

سکه‌های ضرب خوی از شیخ‌اویس، خان حسین و سلطان احمد مورد مطالعه قرار گرفت (جدول ۱). از این شهر در متون مورد مطالعه قرار گرفته از دوران آل جلائر اسمی به میان نیامده است، اما با توجه به تسلط شیخ‌اویس و خان حسین بر تمام آذربایجان، این شهر نیز می‌توانسته جز مناطق مورد توجه آنها باشد.

۳-۶. سلطانیه

شیخ‌اویس، خان حسین و سلطان احمد اقدام به ضرب سکه در سلطانیه کرده‌اند (جدول ۱). سلطانیه از شهرهای مورد توجه ایلخانیان بود و تا دوران آل جلائر، همچنان اعتبار خود را حفظ کرد. شیخ‌حسن بین سالهای ۷۳۸-۷۳۹ ه.ق که درگیر جنگ با حسن تیمورتاش بود و تبریز از دست وی خارج شده بود، در سلطانیه و مناطق اطراف آن از جمله تلمبار ساکن بود (حافظ ابرو ج ۱، ۱۳۸۰: ۷۷ و ۷۳). این شهر در دوران خان حسین به دلیل حکمرانی عادل‌آقا، بانفوذترین فرد در مسایل سیاسی آن دوره، اهمیت بسیاری می‌یابد. سلطانیه و حاکم آن عادل‌آقا در زمان خان حسین نقش موثری در روابط سیاسی این دولت به خصوص با آل مظفر داشتند، از جمله در پناه دادن شاه منصور مظفری و همچنین مخالفت بزرگان با عادل‌آقا و فشار در برکناری وی از حکمرانی سلطانیه (حافظ ابرو، ۱۳۵۰: ۲۵۲-۲۵۳). چند سال بعد از به حکومت رسیدن سلطان احمد و در سال ۷۸۷ ه.ق سلطانیه توسط تیمور تصرف شد (حافظ ابرو، ۱۳۵۰: ۲۷۷).

۳-۷. سلماس

سکه‌ای با ضرب سلماس از خان حسین در دست است (جدول ۱). سلماس دشتی در شمال غربی دریاچه-ی ارومیه است. پس از هجوم مغول در زمان یاقوت شهر به کلی ویران گشت اما در قرن هشتم سلماس شهری بزرگ و حاصلخیز با باغات متعدد و میوه‌های اعلا بوده است (بیانی، ۱۳۸۴: ۲۹۷).

۳-۸. اورمی

این همان شهر ارومیه کنونی است که بر روی سکه‌های آل جلایر به صورت اورمی نوشته شده است. تنها از خان حسین سکه‌ای با ضرب این شهر به دست آمده است (جدول ۱).

۳-۹. ماکو

ماکو از شهرهای آذربایجان غربی است. سکه‌های با ضرب ماکو از سلطان احمد در دست است (جدول ۱).

۳-۱۰. نخجوان

سکه‌های با ضرب نخجوان از خان حسین به دست آمده است (کامرانی و دیگران، ۱۳۹۶؛ جدول ۱).

۴. اران (بردع، اران)

اران سرزمینی در قفقاز است که حدود آن در دوره‌های مختلف تا اندازه‌ای متغیر بوده و نام آن را جغرافی‌دانان به شکل‌های گوناگون ذکر کرده‌اند؛ در نوشته‌های مولفان یونانی و رومی عهد باستان و سده‌های میانه، نام این سرزمین به صورت آلبانیا و آریانیا و نام مردم آن آلبانوی و آریانوی آمده است. در زبان گرجی این نام به صورت رانی و در متون ارمنی، آلوآنک و آغوانک نوشته شده است. برخی منطقه‌ی میان دو رود کر و ارس را اران نامیده‌اند و برخی دیگر فاصله‌ی میان ارس و دربند قفقاز را. با این وصف محدوده‌ی این سرزمین از عهد باستان تا سده‌های ۵-۷ م تقریباً یکسان بوده و محدوده‌ی کنونی جمهوری آذربایجان را در بر می‌گرفته است. حمدالله مستوفی دیار اران و موغان را در یک تقسیم‌بندی قرار می‌دهد و حدود آن را از ولایت اران و شیروان و آذربایجان و بحر خزر می‌نویسد (حمدالله مستوفی، ۱۳۳۶: ۱۰۳). در این تقسیم‌بندی مستوفی، بردع از شهرهای این ناحیه است (همان، ۱۰۵). در این پژوهش، سکه‌ای ضرب اران از شیخ حسن بزرگ به دست آمده است (تراپی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۰۹). از شهرهای که مستوفی در منطقه‌ی اران طبقه‌بندی می‌کند، سکه‌های ضرب بردع از خان حسین (کامرانی و دیگران، ۱۳۹۶ و سکه‌های موزه ملک) در دست است. بردع کرسی ایالت اران بود.

۵. شروان و گشتاسفی

مستوفی محدوده‌ی شروان را از آب کر تا دربند می‌داند (۱۳۳۶: ۱۰۶) و شهرهای شابران، باکویه و شماخی را در این ناحیه طبقه‌بندی می‌کند (همان: ۱۰۶-۱۰۷). شروان که در ساحل شمالی کر قرار داشته، از حیطة‌ی حکومتی اران خارج بود (مینورسکی، ۱۳۷۵: ۱۹). قلعه‌ی شابران در کنار رودی به همین نام قرار دارد و در حدودالعالم این نام شاوران و در گاهنامه‌ی گرجی شبرن ضبط شده است (همان: ۱۴۷). شیخ اوئیس پس از آرام کردن نابسامانی‌ها و به خصوص سرکوب قیام خواجه مرجان در بغداد، به طرف آذربایجان لشکر کشید و شهرهای شروان، باکو و دربند و مناطق همجوار را متعهد به

پرداخت مالیات نمود (حافظ ابرو، ۱۳۵۰: ۲۴۲). در زمان شیخ اویس، کاووس در شروان شورش کرد، اما نتوانست در مقابل سپاه شیخ اویس کاری از پیش ببرد (حافظ ابرو ج ۱، ۱۳۸۰: ۴۱۱، عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۷۲: ۴۰۰-۴۰۱).

۵-۱. شابران

شیخ‌اویس، خان حسین و سلطان‌احمد از ضرابخانه شابران استفاده کرده‌اند (جدول ۱). این شهر در شمال شرقی جمهوری آذربایجان و در ساحل دریای خزر واقع شده است.

۵-۲. باکویه

شیخ‌اویس و خان حسین و سلطان‌احمد در این شهر اقدام به ضرب سکه کرده‌اند (جدول ۱). این شهر اکنون پایتخت جمهوری آذربایجان و در قسمت شرقی این کشور و در ساحل دریای خزر واقع شده است.

۵-۳. شماخی

سکه‌های از سلطان حسین و سلطان احمد ضرب شماخی در دست داریم (جدول ۱). بر روی سکه‌های سلطان حسین، نام این شهر به صورت شماقی نوشته شده است (تصویر ۱۱).

۵-۴. گشتاسفی

شیخ اویس و خان حسین در این شهر سکه ضرب کرده‌اند (جدول ۱). این منطقه در جنوب شرقی جمهوری آذربایجان قرار دارد و یک منطقه تالش نشین است. سرزمین تالش در امتداد کرانه‌های جنوب باختری مازندران، از شمال تالاب انزلی تا مصب رودخانه‌ی کورا در جمهوری آذربایجان کشیده شده است. بخش شمالی آن بر پایه‌ی عهدنامه‌ی ترکمن چای از ایران جدا و ضمیمه‌ی خاک روسیه‌ی تزاری شد. این منطقه به سه حوزه تقسیم می‌شود که حوزه‌ی شمالی آن که گشتاسفی خوانده می‌شود مشتمل است بر شهرستان‌های آستارا، لنکران، ماساللی، بیله‌سوار، یاردیملی و جلیل‌آباد (دانشنامه‌ی جهان اسلام، جلد ۱۴: ۵۷۲۵). حمدالله مستوفی در این مورد می‌نویسد: از کنار آب دریا ولایت گشتاسفی است و گشتاسف بن لهراسب ساخت (۱۳۳۶: ۱۰۷).

۶. ملک روم

حمدالله مستوفی شهر ارزروم را که اکنون در خاک ترکیه واقع شده را در بخش ملک روم طبقه‌بندی کرده است (۱۳۳۶: ۱۱۰). همانطور که اشاره شد، شیخ‌حسن در زمان مرگ ابوسعید حکمران روم بود (خواندمیر ج ۳، ۱۳۸۰: ۲۱۵). به نظر می‌رسد منظور از روم در این جا، شهرهای روم شرقی در آسیای صغیر باشد. شهر ارزروم در ترکیه‌ی کنونی قرار دارد. سکه‌های از شیخ حسن ضرب ارزروم به سال ۷۴۱ ه.ق در دست است (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۰۸-۱۰۹). در سال ۷۴۱ ه.ق که در اثر فشار و حضور امرای چوپانی، شیخ حسن به سمت بغداد عقب نشینی کرده بود (حافظ ابرو ۱۳۵۰، ۲۱۰)، اما

بنا به نوشته‌های حافظ ابرو، در ممالک روم امیر ارتنا به فرمان شیخ حسن حاکم بوده و بعضی از قلاع آن نواحی نیز در تصرف چوپانیان بوده است (حافظ ابرو ج ۱، ۱۳۸۰: ۱۷۰). در این سال امیر شیخ حسن کوچک (چوپانی) به روم لشکر کشید و در چند موضع که به شیخ حسن جلایری تعلق داشت، خرابی-هایی به جای گذاشت (عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۷۲: ۲۰۵).

۷. خراسان

از شیخ حسن بزرگ، سکه‌ای با ضرب جاجرم به تاریخ ۷۳۹ ه.ق و سکه‌ای به ضرب نیشابور به تاریخ ۷۴۱ ه.ق در طی این پژوهش به دست آمد (تصویر ۱۱ و ۱۲). جنگی بر سر تصرف آذربایجان میان شیخ حسن و طغاتیمور و امرایی که به حکومت ولایات خراسان اشتغال داشتند، درگرفت (خواند میر ج ۳، ۱۳۸۰: ۲۲۶-۲۲۷؛ عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۷۲: ۱۶۷). شیخ حسن توانست در این جنگ سپاه دشمن را شکست دهد و آنها را به خراسان براند و در ۷۳۷ ه.ق امیر شیخ محمد مولاید را به حکومت خراسان منسوب کند. اما امیر شیخ در راه خراسان کشته شد و طغاتیمور در سال ۷۳۷ ه.ق دوباره توانست در نیشابور و خراسان حکمرانی را در دست بگیرد (حافظ ابرو ج ۱، ۱۳۸۰: ۶۷). پس از آن شیخ حسن نتوانست در امور خراسان دخالتی داشته باشد و حتی در سال ۷۳۹ ه.ق درصدد برآمد برضد چوپانیان، موافقت طغاتیمور و امیر ارغون شاه، حکمرانان خراسان را جلب کند (حافظ ابرو، ۱۳۵۰: ۲۰۵) که موفقیت‌آمیز نبود (عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۷۲: ۱۷۳). بنابر توضیحات ارائه شده، انتساب این سکه‌ها به شیخ حسن با تردید مواجه است و به نظر می‌رسد شیخ حسن در پی تبلیغات سیاسی بوده است.

۸. مازندران

سکه‌های با ضرب آمل از شیخ حسن، سلطان احمد و ولد در دست است (جدول ۱). در متون تاریخی این دوره اشاره‌ای به نام این شهر و وقایع تاریخی آنها در دوران آل جلایر نشده است. مساله‌ی مهم در مورد سکه‌ی شیخ حسن آن است که این سکه‌ی طلایی، نمونه‌ی نادری است که ضرابخانه‌ایی به جز بغداد دارد. تاریخ خوانده شده برای این سکه ۷۴۲ ه.ق است (تصویر ۱)، این تاریخ برابر با زمانی است که شیخ حسن به دلیل شکست در آذربایجان، در بغداد به سر می‌برد (خواندمیر ج ۳، ۱۳۸۰: ۲۳۰). از این رو اصالت این سکه مورد تردید است. در مورد سکه‌ی منتسب شده به سلطان ولد با ضرب آمل (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۲۴)، باید گفت که سلطان ولد نتوانست در خارج از بغداد حکومتی داشته باشد و پس از یک سال حکمرانی در همان بغداد کشته شد. در کتاب دارالضرب‌های اسلامی نیز از این شهر به عنوان ضرابخانه‌ی آل جلایر نام برده نشده است (عقیلی، ۱۳۷۷: ۵۶). احتمال سهو در خوانش اسم آمل به عنوان ضرابخانه وجود دارد.

۹. خوزستان و ایذج

حدود خوزستان تا ولایت عراق عرب، کردستان، لرستان و فارس پیوسته است (حمدالله مستوفی، ۱۳۳۶: ۱۳۰). سکه‌های با ضرب ایذج و شوشتر از شیخ حسن، شیخ اویس و خان حسین و هویزه از شیخ اویس به دست آمده است (جدول ۱). شیخ حسن توانست در سال ۷۳۹ ه.ق، عراق عرب، دیاربکر و خوزستان را نیز به تصرف درآورد (حافظ ابرو ج ۱، ۱۳۸۰: ۷۷؛ عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۷۲: ۱۷۴). در زمان حمله‌ی خان حسین به بغداد بر علیه برادرش شیخ علی و فرار شیخ علی به شوشتر (حافظ ابرو، ۱۳۵۰: ۲۶۱)، عادل آقا شوشتر را در قبال شروطی به شیخ علی واگذار کرد. سلطان احمد توانست به خوزستان لشگرکشی کند و هویزه و سایر نواحی خوزستان را به تسلط خود درآورد و در ۷۸۵ ه.ق، شاه منصور را به حکمرانی آن مناطق منسوب داشت (خواندمیر ج ۳، ۱۳۸۰: ۲۴۸). پس از سلطان ولد نیز بازماندگان خاندان آل جلایر به خوزستان رفتند و در آنجا تا تصرف خوزستان توسط تیمور به حکمرانی ادامه دادند (بیانی، ۱۳۸۴: ۱۱۱).

۱۰. عراق عجم

۱-۱۰. فارس

سکه‌های ضرب شیراز و کازرون از شیخ اویس در دست است (جدول ۱). همزمان با آل جلایر، مظفریان در شیراز حکومت می‌کردند. شاه محمود بر ضد برادر خود شاه شجاع از شیخ اویس استمداد نمود و شیخ اویس سپاهی به فارس فرستاد. سپاه آل جلایر در سال ۷۶۵ توانستند بر نواحی مرکزی ایران تسلط یابند و اقدام به ضرب سکه کنند. حکام شهرهای نواحی مرکزی مانند ری، قم و کاشان نیز سپاه شیخ اویس را همراهی کردند (عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۷۲: ۳۷۲). اما پس از مدتی شاه شجاع با حمایت حکام محلی توانست، تسلط شیخ اویس بر شیراز را پایان دهد.

۲-۱۰. اصفهان

سکه‌های ضرب اصفهان از شیخ اویس و سلطان احمد ثبت شده است (جدول ۱). شیخ اویس احتمالاً در جریان تسلط موقت بر آل مظفر، توانسته است در اصفهان اقدام به ضرب سکه کند. اما در مورد نفوذ سلطان احمد به مناطق مرکزی ایران و از جمله اصفهان، نویسندگان منبع معتبری به دست نیامد.

۳-۱۰. گندمان

این شهر در محدوده‌ی کنونی استان چهارمحال و بختیاری قرار گرفته است. سکه‌های ضرب گندمان از سلطان اویس در دست داریم (جدول ۱). از این شهر در کتاب دارالضرب‌های اسلامی نامی برده نشده است (عقیلی، ۱۳۷۷).

۱۰-۴. کوه کیلویه

از شیخ اویس، سکه‌ای با ضرب کوه کیلویه به تاریخ ۷۵۷ ه.ق (تصویر ۱۴) در مجموعه‌ی موزه بانک سپه نگهداری می‌شود. حافظ ابرو در کتاب ذبده التواریخ در رابطه با جنگ شاه شجاع و خان حسین در سال ۷۷۷ ه.ق اشاره‌ایی به نام شهر کوه کیلویه می‌کند. در این سال، شاه شجاع پس از تصرف آذربایجان با تقسیم متصرفات آل جلایر، شهر کوه کیلویه را به هوشنگ پسر اتابک مقرر می‌کند (ج ۱، ۱۳۸۰: ۵۰۷). با توجه به آنکه تاریخ ضرب سکه تنها یک سال پس از مرگ شیخ اویس است (۷۷۶ ه.ق)، می‌توان احتمال داد که این شهر از زمان شیخ اویس خراج گذار آل جلایر بوده است.

۱۰-۵. ری، کاشان، قم و ساوه

سکه‌های از شیخ حسن بزرگ ضرب ری به سال ۷۴۰ ه.ق و ضرب کاشان به تاریخ ۷۳۶ ه.ق در مجموعه‌ی موزه بانک سپه نگهداری می‌شود. این سکه‌ها با توجه به تاریخ ذکر شده بر آنها که مقارن با تشکیل حکومت شیخ حسن و اوایل حکومت وی در تبریز است، مورد تردید می‌باشد. با توجه به توضیحات حافظ ابرو از جنگ امیرولی در ساوه و ری، احتمالاً شهرهای ساوه و قم، جز متصرفات شیخ اویس بوده‌اند (ج ۱، ۱۳۸۰: ۴۸۳-۴۸۴). امیرولی پسر امیر شیخعلی هندو و حاکم استرآباد و از امرای معتبر طغاتی‌مور خان بود (عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۷۲: ۳۲۷). در سال ۷۶۰ ه.ق، امیرولی از امیرزادگان طغاتی‌مورخان که بعد از قتل او بر جرجان استیلا یافته و تا حدود ری، دامنه‌ی متصرفات خود را بسط داده بود، نسبت به سلطان اویس از در مخالفت درآمد و اویس به قصد سرکوبی او عازم ری شد. سلطان اویس امیرولی را منهزم نمود و حکومت ری را به یکی از امرای خود که قتل‌غشاه نام داشت واگذاشت، بعد از مرگ قتل‌غشاه، عادل‌آقا به جای وی نشست. اما در اواخر عمر شیخ اویس امیرولی دوباره ری را تصرف کرد و عجل فرصت بازپس‌گیری آن را به شیخ اویس نداد (اقبال، ۱۳۷۶: ۴۵۸). در دوران خان حسین، عادل‌آقا به همراه لشگری برای بازپس‌گیری ری از امیر ولی عازم آن دیار شد، اما به دلیل قتل خان حسین به دست برادرش احمد ناکام ماند (اقبال، ۱۳۷۶: ۴۶۱).

۱۰-۶. بانک

سکه‌ای با ضرب بانک از شیخ اویس در مجموعه موزه ملک نگهداری می‌شود. یاقوت بانک را از قراء ری ثبت کرده و نشانی روشن‌تری نداده است. امروزه چنین دهستانی در ناحیه ری وجود ندارد (عقیلی، ۱۳۷۷: ۱۰۷).

۱۰-۷. قزوین

سکه‌های با ضرب قزوین از خان حسین و سلطان احمد در دست است. اشاره به شهرهای قزوین و ری در دوران خان حسین در رابطه با تهاجم آل مظفر و مقابله و بازپس‌گیری آن توسط آل جلایر بوده است (حافظ ابرو، ۱۳۵۰: ۲۵۲).

۱۰-۸. همدان

سکه‌های با ضرب همدان از خان حسین و سلطان احمد در طی این پژوهش معرفی شد (جدول ۱). یکی از وقایع بسیار مهم در رابطه با همدان در دوران خان حسین آن است که عادل آقا، حکمران سلطانی، شاه منصور آل مظفر را که از شاه شجاع گریخته به وی پناه آورده بود را به حکمرانی همدان منسوب می‌کند (خواندمیر ج ۳، ۱۳۸۰: ۲۴۴؛ حافظ ابرو ج ۱، ۱۳۸۰: ۵۲۸). سکه‌ی سلطان احمد ضرب همدان مربوط به سال ۷۸۴ ه.ق است (موزه بانک سپه. کد شناسایی ۰۰۱۰۰۳۱۶۵).

۱۰-۹. بروجرد

از شهرهای استان لرستان است و سکه‌ایی از خان حسین به ضرب این شهر در دست است (جدول ۱). حافظ ابرو به نام بروجرد در میان ایالت‌های خان حسین در جنگ با شاه شجاع اشاره کرده است (ج ۱، ۱۳۸۰: ۵۰۷).

۱۱. بازار

سکه‌هایی ضرب بازار از شیخ اویس و خان حسین در دست داریم (جدول ۱). بازار محل معینی نبوده و با توجه به لشکرکشی‌ها و خانه بدوشی‌های ایلخانیان و امرای چوپانی و نیازی که دربار متحرک آنها به ضرب سکه داشتند، این نام عنوان دارالضرب متحرک آنهاست و این سخن را سکه‌ای از محمد اولجایتو که به سال ۷۱۳ در دارالضرب بازار اردو زده شده، تایید می‌کند (عقیلی، ۱۳۷۷: ۱۰۴).

۱۲. عسکر

سکه‌هایی ضرب عسکر از شیخ اویس در دست داریم (جدول ۱). شهر عسکر مکرّم به عنوان مرکز کوره‌ای به همین نام، در نیمه‌ی شمالی جلگه‌ی خوزستان و بر دو سوی نهر مسرقان (گرگر امروزی)، بالاتر از جایی که این نهر به شاخه‌ی اصلی رود کارون می‌پیوندد، قرار داشته است. بقایای این محوطه‌ی بسیاری بزرگ، امروزه در حد فاصل جاده‌ی شوشتر-اهواز و رود گرگر و نیز در جانب شرقی این رود به شکل پشته‌های متعدد دیده می‌شود. عسکر مکرّم به همراه شوشتر، رامهرمز، شوش، جندی شاپور و دورقاز از مهم‌ترین شهرهای خوزستان با مرکزیت سوق الاهواز بوده است (عطایی و دیگران، ۱۳۹۳: ۲). نام این شهر بر روی سکه‌ها به صورت عسکر مکرّم، عسکر بست، عسکر نیشابور می‌آمده است، اما بر روی سکه‌های مورد مطالعه‌ی ما این نام به صورت عسکر آمده است. عناوینی مانند عسکر، مشابه رکاب و اردو است (عقیلی، ۱۳۷۷: ۲۶۴). احتمالاً عسکر استفاده شده بر روی سکه‌های آل جلاویر، معنی مشابه بازار داشته باشد (تصویر ۱۵). عسکر موضعی در خارج از شهر و محل استقرار سپاهیان بوده، ولی کم کم به مناسبت کثرت سپاهیان و اهمیت موضع، خود به صورت شهرکی مستقل در آمده است (همان).

نتیجه‌گیری

می‌توان گفت که ضرب سکه در این دوران نیز مانند تمام دوره‌های تاریخی در واقع ابزاری برای الغای مفاهیم قدرت بوده است. بنابراین تلفیق اطلاعات حاصل آمده از سکه‌ها و منابع تاریخی می‌تواند اطلاعات صحیح‌تری در دسترس ما قرار دهد. حاکمان آل جلایر به کرات اقدام به ضرب سکه در مناطقی کرده‌اند که منابع از عدم دسترسی آنها به آن منطقه و به خصوص در زمانی خاص یاد می‌کنند. به طور کلی، در دوران شیخ‌اویس با گسترش بسیاری در حوزه‌ی قلمرو این حکومت رو به رو هستیم. شیخ‌اویس توانست علاوه بر منطقه‌ی عراق، بر شمال‌غرب، غرب و جنوب‌غرب ایران و آسیای صغیر و شیروان تسلط یابد. حتی در زمان محدودی اقدام به ضرب سکه در مناطق مرکزی و شهر شیراز کرد. شیخ‌اویس توانست حکومت آل جلایر را به نهایت گسترش خود برساند. پس از شیخ‌اویس، در دوران خان حسین با وجود حفظ قلمرو و خراج‌گذاران زمان شیخ‌اویس، رکود مشهود است. در دوران خان-حسین به دلیل بی‌تجربگی پادشاه اختلافات داخلی شکل می‌گیرد و سلطان‌احمد بر ضد برادر خود شورش می‌کند. با ورود سلطان‌احمد به حکومت آل جلایر و در مقابل قدرت‌یابی دشمنان آنها از جمله قراقویونلوها عرصه بر آل جلایر تنگ می‌شود و آذربایجان را از دست می‌دهند و حکومت‌شان محدود به عراق با مرکزیت بغداد می‌شود. پس از مدتی سلطان‌احمد منطقه‌ی شوشتر را نیز به الحاقات خود اضافه می‌کند، اما نمی‌تواند در آذربایجان پیشرفتی داشته باشد. با مرگ سلطان‌احمد، حکومت آل جلایر متلاشی می‌شود و بزرگ‌زادگان آل جلایر تنها می‌توانند برای مدت محدودی (از ۸۱۳ تا ۸۳۶) در شوشتر به حکمرانی بپردازند که آن نیز با حمله‌ی تیمور دچار فروپاشی می‌شود.

با بررسی ضرابخانه‌ها و متون این دوره می‌توان گفت که عراق عرب حوزه‌ی اصلی نفوذ این خاندان بوده است. پایتخت آل جلایر در این منطقه بغداد و از شهرهای مهم این منطقه در دوره جلایریان، شهر حله است. منطقه‌ی دیار بکر نیز مانند عراق عرب از زمان شیخ‌حسن خراج‌گذار آل جلایر بوده و با توجه به سکه‌های به دست آمده از شیخ‌اویس، خان حسین و سلطان‌احمد، در دوران این پادشاهان نیز تحت نفوذ بوده است. خوزستان و به خصوص شوشتر نیز از زمان شیخ‌حسن خراج‌گذار آل جلایر بود و حتی پس از کشته شدن ولد، بازماندگان خاندان آل جلایر، تا تصرف خوزستان توسط تیمور، به حکمرانی ادامه دادند (بیانی، ۱۳۸۴: ۱۱۱). آذربایجان از مناطقی است که شاهد کشمکش‌های بسیار میان آل جلایر و سایر مدعیان بود. در اوایل حکومت آل جلایر، شیخ‌حسن در تبریز تاج‌گذاری کرد اما دوره‌ی تسلط وی بر این منطقه بسیار کوتاه بود و پس از مدتی بر اثر تهاجم آل چوپان به بغداد لشگر کشید. تبریز تا زمان شیخ‌اویس و بازپس‌گیری دوباره‌ی آن در دست چوپانیان باقی ماند. شیخ‌اویس در بغداد تاج‌گذاری کرد و سپس به آذربایجان لشگر کشید و در ۷۶۰ تبریز را تصرف کرد (خواند میر ج ۳، ۱۳۸۰: ۲۳۹). سلطان حسین در تبریز تاج‌گذاری کرد و علی رغم درگیری‌های پیوسته با آل مظفر

و شاه‌شجاع (خواندمیر ج ۳، ۱۳۸۰: ۲۴۳)، توانست آذربایجان را حفظ کند. اما پس از کشته شدن خان حسین، در دوران سلطان احمد بر اثر حمله‌ی تیمور، تبریز و آذربایجان دچار بی‌ثباتی شد (خواندمیر ج ۳، ۱۳۸۰: ۲۴۷). فرمانده تیمور در سال ۷۸۸ ه.ق توانست تبریز را به تصرف خود درآورد و سلطان احمد شکست خورد و به بغداد بازگشت^۱ (حافظ ابرو، ۱۳۵۰: ۲۸۶).

تصویر ۱. سکه شیخ حسن، ضرب أمل به تاریخ ۷۴۲ ه.ق، محل نگهداری: موزه بانک سپه.

تصویر ۲. سکه شیخ اویس، محل نگهداری: موزه ملک.

۱. ضرابخانه‌هایی در کتاب دارالضرب‌های اسلامی (عقیلی، ۱۳۷۷) و مقاله‌ی روبینو (Rabino, 1950)، ذکر شده است که در پژوهش حاضر، نمونه سکه‌هایی با این عناوین مشاهده نشد. از این رو لازم می‌دانیم که این شهرها با توجه به دو منبع ذکر شده، اضافه گردد:

آنی، ارمنیه، الاغیز، النجه، قلعه النجه، بند، تسوی، حلب، حمص، عقر-العقر، العقر الحمیدیه، کوله، لاهیجان، لنکوریه، محلات، وان، و سلطان یا وسطام.

تصویر ۳: سکه شیخ اویس، محل نگهداری: موزه ملک.

تصویر ۴: سکه شیخ حسن، محل نگهداری: موزه بانک سپه.

تصویر ۵: سکه شیخ اویس، محل نگهداری: مجموعه بقعه‌ی شیخ صفی الدین اردبیلی.

تصویر ۶: سکه خان حسین، ضرب تبریز، محل نگهداری: مجموعه‌ی بقعه‌ی شیخ صفی الدین اردبیلی.

تصویر ۷: سکه سلطان احمد، ضرب خوی، محل نگهداری: موزه ملک.

تصویر ۸: سکه محمود، ضرب بصره (https://www.zeno.ru).

تصویر ۹: سکه شیخ حسن، ضرب بصره، به تاریخ ۷۴۶ ه.ق (http://www.stevealbum.com).

تصویر ۱۰: سکه شیخ اویس، ضرب بصره، محل نگهداری: مجموعه ی بقعه ی شیخ صفی الدین اردبیلی

تصویر ۱۱: سکه خان حسین، ضرب شماقی، محل نگهداری: مجموعه‌ی بقعه‌ی شیخ صفی الدین اردبیلی

تصویر ۱۲: سکه شیخ حسن، ضرب جاجرم، به تاریخ ۷۳۹ ه.ق، محل نگهداری: موزه بانک سپه

تصویر ۱۳: سکه شیخ حسن، ضرب نیشابور، به تاریخ ۷۴۱ ه.ق، محل نگهداری: موزه بانک سپه

تصویر ۱۴: سکه شیخ‌اویس، ضرب کوه کیلویه، به تاریخ ۷۵۷ ه.ق، محل نگهداری: موزه بانک سپه

تصویر ۱۵: سکه شیخ‌اویس، ضرب عسکر (https://www.cngcoins.com)

شیخ حسن بزرگ (۷۵۷-۷۳۶)	سلطان اویس (۷۵۷-۷۷۶ ه.ق)	سلطان حسین (۷۷۶-)	سلطان احمد (۷۸۴-۸۱۳)	سلطان ولد (۸۱۳-۸۱۴)	سلطان محمود (۸۲۷-۸۳۴؟)
تبریز ^{۲،۳،۸}	بغداد، ۱۰، ۲، ۴، ۶، ۱۰	باکویه ^۱	شماخی ^{۲،۴،۹،۸}	بغداد ^۲	بصره ^{۱۱}
ارزروم ^۲	اردبیل ^{۱۸}	تبریز ^{۱،۲،۳،۹،۱۰}	تبریز ^{۲،۷،۴،۸،۳}	آمل ^۲	
اران ^۲	بصره ^۱	شماقی ^{۱،۴،۱۰}	مراغه ^۲		
اردبیل ^۲	بازار ^۱	شابران ^۱	بغداد ^{۲،۴،۹،۸}		
آمل ^{۲،۷،۸}	شابران ^۲	سلطانیه ^۱	باکویه ^۲		
بغداد ^{۲،۴،۱۰}	تبریز ^{۲،۴،۳،۹،۸}	کشتاسفی ^۱	سلطانیه ^۴		
مراغه ^۲	حله ^{۷-۲}	خوی ^۱	ماکو ^۴		
حله ^۲	کاشان ^{۴،۸}	قزوین ^۱	اربل ^۴		
بصره ^{۱۱}	اصفهان ^{۴،۹،۸}	بردع ^{۱،۹}	حله ^۴		
واسط ^{۱۲}	شیراز ^{۳،۵،۱۰}	نخجوان ^۱	عمادیه ^۴		
ری ^۸	کازرون ^۵	سلماس ^۱	موصل ^{۴،۸}		
کاشان ^۸	کندمان ^{۵،۸}	مراغه ^{۱،۴}	واسط ^۴		
جاجرم ^۸	ایذج ^{۵،۸}	اورمی، ^{۹،۱۰}	خوی ^۹		
نیشابور ^۸	واسط ^{۱۲}	بغداد ^۴	شابران		
شوشتر ^{۱۱}	اربل ^{۱۲}	بازار ^۱	قزوین ^۹		
	مراغه ^۸	اربل ^{۱۲}	آمل ^۸		
	قطان ^{۱؟}	قطان ^{۱؟}	همدان ^۸		
	شوشتر ^{۱۱}	حله ^{۱۱}	اصفهان ^۸		
	عسکر ^۱	شوشتر ^{۱۱}			
	هویزه ^{۱۱}	همدان ^۹			
	کشتاسفی ^۱	ایذج ^۹			
	خوی ^۹	ساوه ^{۱۰}			
	قم ^۹	بروجرد ^{۱۰}			
	سلطانیه ^۹				
	باکویه ^۸				
	کوه کیلویه ^۸				
	بانک ^۹				

جدول ۱. فهرست ضرابخانه‌ها به تفکیک نام حکمرانان^۲

۲. منابع: ۱. کامرانی و دیگران، ۱۳۹۶: ۳۱-۳۶۵؛ ۲. ترابی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۰۷-۱۲۴؛ ۳. وهرام، ۱۳۴۹: ۲۷-۲۸؛ ۴. بیانی، ۱۳۴۵: ۲۳۸-۲۶۲؛ ۵. شریعت‌زاده، ۱۳۹۳: ۲۴۱-۲۴۲؛ ۶. ترابی طباطبایی، ۲۵۳۵: ۱۷۳؛ ۷. شاهد، ۱۳۸۹: ۱۸۹-۱۹۱؛ ۸. مجموعه سکه‌های موزه بانک سپه؛ ۹. مجموعه سکه‌های موزه ملک؛ ۱۰. مجموعه سکه‌های موزه ملی. 11. zeno.ru ؛ 12. sixbid-coin-archive.com

منابع

- آزند، یعقوب (۱۳۸۲). مکتب نگارگری بغداد (آل جلایر)، مجله هنرهای زیبا، شماره ۱۴.
- اقبال، عباس (۱۳۷۳). تاریخ مغول و اوایل ایام تیموری، جلد اول: از حمله ی چنگیز تا تشکیل دولت تیموری، نشر نارمک.
- ابن بزاز، توکل (۱۳۷۳). صفوه الصفا، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، اردبیل.
- بیانی، شیرین (۱۳۸۴). تاریخ آل جلایر، تهران.
- ترابی طباطبایی، سید جمال (۱۳۵۰). سکه‌های شاهان اسلامی ایران ۲، نشریه ی شماره ۵ موزه آذربایجان.
- ترابی طباطبایی، سید جمال (۲۵۳۵). سکه‌های آق قویونلو و مبنای وحدت حکومت صفویه در ایران، نشریه شماره ۷ موزه آذربایجان.
- حافظ ابرو، ذبده /التواریخ (۱۳۸۰). جلد اول، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: سید کمال حاج سید جوادی، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حافظ ابرو (۱۳۵۰). ذیل جامع /التواریخ /خواجه رشیدی، به کوشش خانبابا بیانی.
- حمدالله مستوفی (۱۳۳۶). نزه القلوب، به کوشش محمد دبیر سیاقی، نشر حدیث امروز.
- خواند میر، غیاث الدین (۱۳۸۰). تاریخ حبیب السیر، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران.
- دوری، عبدالعزیز (۱۳۷۵). بغداد (چند مقاله در تاریخ و جغرافیای تاریخی)، ترجمه اسماعیل دولتشاهی و ایرج پروشانی، نشر تهران، بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
- رشید الدین فضل الله همدانی (۱۳۷۳). جامع /التواریخ، جلد اول و سوم، به تصحیح و تحشیه ی محمد روشن و مصطفی موسوی، نشر البرز، تهران.
- شرف الدین علی یزدی (۱۳۶۳). ظفرنامه، به کوشش محمد عباسی، تهران.
- شریعت‌زاده، سید علی اصغر (۱۳۹۳). سکه‌های ایران زمین، نشر پازینه، تهران.
- شاهد، احمد (۱۳۸۹). سیری در سکه‌های شاهان ایران از آغاز تا پایان ضرب سکه، انتشارات استوئن.
- عبدالرزاق سمرقندی، کمال الدین (۱۳۷۲). مطلع سعدین و مجمع بحرین، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران.
- عقیلی، عبدالله (۱۳۷۷). دارالضرب‌های ایران دوره ی اسلامی، مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- عطایی، مرتضی؛ نیستانی، جواد، موسوی کوهپر، سید مهدی، موسوی حاجی، سید رسول (۱۳۹۳). بازشناسی شهر تاریخی عسکر مکرم براساس متون تاریخی و جغرافیایی، جامعه شناسی تاریخی، دوره ۶، شماره ۳، صص ۱-۳۰.

- کامرانی، زهرا؛ محمدی، روح الله، عینی، فردین (۱۳۹۶). *مستندنگاری سکه‌های مجموعه شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی و موزه باستان‌شناسی استان اردبیل*، اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اردبیل.
- وهرام، مجید (۱۳۴۹). *جغرافیای تاریخی و آثار باستانی تبریز، بررسی‌های تاریخی*، سال پنجم، شماره چهارم، صص ۱۹۰-۲۴۰.
- مروارید، یونس (۱۳۷۲). *مرغه*، نشر مولف.
- مینورسکی، ولادیمیر قدروویچ (۱۳۷۵). *تاریخ سروان و دربند*، ترجمه محسن خادم، بنیاد دایره المعارف اسلامی، تهران.
- Rabino. vide, (1950), Coins of the Jalair, Kara Koyulu, Mushasha and Ak Koyunlu Dynasties, *Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, Sixth Series, Vol. 10, No. 37/38 , pp. 94-139.
- Stephen Album Rare Coins, (2011). *Ancient, Islamic and World Coins*. Auction 24. Santa Rosa: Stephen Album Rare Coins.
- Zambaur, E.V. (1968), *Die Münzprägungen des Islams zeitlich und örtlich geordnet*. I. Bd.: Der Westen und Osten bis zum Indus. Mit synoptischen Tabellen. Anbieter: Wiener Antiquariat Ingo Nebehay GmbH, Wien, Österreich.
- Wing, P. (2016). *The Jalayeris: Dynastic state formation in the Mongol Middle East*, Edinburgh University Press.
- Markov, A.K., (1897) *Katalog Dzhelairidskikh monet*, St. Petersburg. zeno.ru
- sixbid-coin-archive.com
- cngcoins.com